ԽՐԱՏՆԵՐԻ ԴԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ՄԻ ՇԱՐՔ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Նելլի Պետրոսյան

ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի հայցորդ
ՀՀ, Երևան, Աբովյան 52
Էլ. հասցե՝ n.l.petrosyan@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 20.09.2023, գրախոսվել է 28.11.2023, ընդունվել է տպագրության 11.12.2023
ORCID: 0000-0001-5543-0962
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.3-224

Ներածություն

Հայ մատենագրության սկզբնավորումը տեղի ունեցավ V դարի առաջին կեսին: Այն անմիջականորեն պայմանավորված էր հայ գրերի և հայկական դպրոցների ստեղծմամբ, ինչպես նաև կոչված էր ամրապնդելու Հայ եկեղեցու և քրիստոնեության դիրքերը մեր երկրում:

Գրերի գյուտից և դպրոցների բացումից հետո գլխավորապես ուշադրություն է դարձվում գրագիտության տարածմանը Հայաստանի բոլոր շրջաններում[1]: Այս գործը կազմակերպվում է վաղօրոք կշռադատված ծրագրով, որի էությունը թելադրվում էր ժամանակի հասարակական-քաղաքական կյանքի առավել կարևոր հանգամանքներով: Այս առումով խիստ ուշագրավ է, որ կրթական գործի հեռատես և շրջահայաց կազմակերպիչները՝ Ս. Սահակն ու Ս. Մաշտոցը, ինչպես հետևում է Կորյունի մի վկայությունից, ուսուցիչներ պատրաստելու, հոգևոր դասին լուսավորելուն զուգընթաց, հենց սկզբից ուշադրության կենտրոնում են պահել արքունիքի մարդկանց, երկրի ավագանու և կանոնավոր զորքի կրթության, լուսավորության և բարոյախրատական դաստիարակության խնդիրը, ըստ երևույթին քաջ գիտակցելով այն կարևոր դերը, որ առաջիկա ազատագրական պայքարում վերապահված էր հասարակության հենց այդ խմբերին:

Դյուրին չէր կրթամշակութային գործի ղեկավարների առջև ծառացած խնդիրը: Անհրաժեշտ էր, ինչպես գրում է Կորյունը, միանգամից երեք գործ անել՝ **թարգմանել**, **գրել** և **ուսուցանել**, որոնց իրականացմանը մեծ եռանդով ձեռնամուխ են լինում Ս. Սահակն ու Ս. Մաշտոցը՝ իրենց աշակերտների հետ միասին. «Որոց կանոն եւ օրինակ զիւրեանց անձանց արգասիս եդեալ, եւ պատուիրեալ կալ ի նմին կանոն»[2]:

Հայ մատենագրության սկզբնավորումը հիմնականում կապում ենք Ս. Սահակ Պարթևի և Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի և նրանց աշակերտների գործունեության հետ, երբ, թարգմանական գրականությանը զուգընթաց, զարկ

---

[1] Աբեղյան 1968, 136:
[2] Կորյուն 1980, 61:

տրվեց նաև հայ ինքնուրույն գրականության առաջացմանը: Կարող ենք ասել՝ V դարի հայ գրականությունը զարգացավ երկու ուղղությամբ՝ սկզբում թարգմանական, ապա՝ ազգային: Ընդամենը մի քանի տասնամյակի տարբերությամբ հրապարակ իջան հայ ինքնուրույն մատենագրության առաջին նշանավոր հուշարձանները, մասնավորապես պատմագրության դասական ստեղծագործությունները, Կորյունի և Ագաթանգեղոսի, Եղիշեի և Խորենացու, Փավստոսի և Փարպեցու պատմական երկերը, ինչպես նաև Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» փիլիսոփայական-աստվածաբանական երկը, որոնց միջոցով ազդարարվեց հայ ազգային և եկեղեցական մատենագրության ծնունդը: Սա հայ մատենագրության սկզբնավորման և ձևավորման գործընթացի մի կարևոր առանձնահատկությունն է, քանի որ այս երկերն ունեն նաև գրական-գեղարվեստական արժանիքներ և նպաստել են հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորմանը, իսկ ժանրային բնույթով ամփոփում են բարոյակրթական, խրատական դաստիարակչական հիմնադրույթներ:

Հայ գրականության սկզբնավորման գործում էական դեր ունեն նաև տեղական գրական ավանդները, հայ բանավոր և գրավոր բանահյուսությունը:

Հայագիտության մեջ բանասերներից շատերն են անդրադարձել նախամաշտոցյան հայ գրերի գոյության փաստին, կարծիքներ են հնչել օտար տառերով (հունարեն կամ ասորերեն), բայց հայոց լեզվով գրավոր գրականություն ունենալու մասին: Դժբախտաբար այդ կարծիքներն ապացուցող որևէ գրավոր հատված մեզ չի հասել[3]:

Ի մի բերելով վերը շարադրվածը՝ հարկավոր է արձանագրել, որ մինչև V դարի հայ մատենագրության սկզբնավորումը արդեն IV դարի սկզբներին Գրիգոր Լուսավորիչն ստեղծել էր կրոնական բնույթ ունեցող երկեր, որոնց շարքում առանձնանում է մեր եկեղեցական մատենագրության գանձերից մեկը՝ «Հաճախապատում ճառքը»:

Խրատների դերն ու նշանակությունը Գրիգոր Լուսավորչի երկերում

Անկյունադարձային էր Ս. Գրիգոր Լուսավորչի դերը հայ ժողովրդի քրիստոնեացման գործում: Նրա անձն ու պատմական վաստակը անգնահատելի են հայ եկեղեցու պատմության մեջ: Սակայն իր անունով ավանդված գրական ժառանգությունը պետք է համարել հայ եկեղեցական մատենագրության առաջին կարևոր երկերը: Երկեր, որոնք հիմնականում հայտնի են գիտական ուսումնասիրությամբ հետաքրքրված մասնագետներին:

Այդուհանդերձ, հակառակ այն իրողության, որ դեռ չունեինք հայոց գրեր, հայ եկեղեցական ավանդությունը Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով մեզ է ավանդել մի քանի արժեքավոր երկեր, որոնց շարքում իր բացառիկ նշանա-

[3] Հայրապետյան 1963, 11:

կությամբ առանձնանում է «Հաճախապատում ճառք» ժողովածուն[4]: Այն հայ մատենագրության հնագույն և ամենակարևոր հուշարձաններից մեկն է:

Ճառախոսական երկերն ու քարոզներն իրենց բուռն զարգացումն են ապրում հատկապես I-IV դարերում, երբ հրամայական անհրաժեշտություն կար (հիմնականում ոչ գրաճանաչ ժողովրդին) բացատրելու Ս. գիրքը և քրիստոնեական հայտնության բոլոր կողմերը: Այս նպատակով թարգմանված՝ ընդհանրական եկեղեցու հայրերի ու վարդապետների ճառերը կարևոր խթան են դառնում, որ հայ իրականության մեջ դրանց հետևողությամբ գրվեն համաբնույթ ճառեր (ինչպիսիք են Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ հայտնի «Հաճախապատումը», հետագայում՝ Հովհան Մանդակունու, Գրիգոր Տաթևացու և այլոց ճառերը)[5]:

«Հաճախապատում ճառքը» բազմապիսի ճառերի ժողովածու է: Այն ընդգրկում է տարբեր ծավալի և բովանդակության ԻԳ (23) ճառեր՝ նվիրված քրիստոնեական վարդապետության, բարոյականության և կենցաղավարության առանձին հարցերի[6]:

Ճառերի դասավորության մեջ չկա որևէ օրինաչափություն կամ տրամաբանություն: Ուղղակի հեղինակը ձգտում է խրատել և ուսուցանել: Ճառերի մեծ մասը ԺԷ (17) բարոյախրատական բնույթի «հոգևոր խրատներն» են, որտեղ հեղինակը խոսում է քրիստոնեական առաքինությունների և բարոյականության մասին. հավատքի հաստատություն, պահոց ամրություն, սեր, հեզություն, ապաշխարանք, գթություն, զղջում, աղքատասիրություն և բարեգործություն: Զգուշացնում է անառակություններից, տարբեր երկրային գայթակղություններից, չարագործություններից և այլնից[7]: Իսկ մնացած ճառերը ներառում են Ամենասուրբ Երրորդության, արարչագործության, մարդու ստեղծման, ազատ կամքի, բարու և չարի հարցերը:

Թեև ճառերի նյութը կրոնաբարոյական է, սակայն ճառերն ընդհանուր առմամբ ունեն խրատական, դաստիարակչական և ուսուցողական բնույթ ու նկարագիր, և, լինելով տարբեր ծավալի ու բովանդակության, դրանցում հնարավոր է առանձնացնել քրիստոնեական վարդապետությանը, բարոյականությանը և կենցաղավարությանը վերաբերող առանձին հարցեր նույնպես:

Հեղինակն իր խոսքն ազդու և տպավորիչ դարձնելու համար դիմել է ճարտասանական բազմաթիվ հնարքների: Այդ շարքում կարևոր տեղ են զբաղեցնում ոճական կրկնությունները, երբ յուրաքանչյուր տող կամ պարբերություն սկսվում է միևնույն բառով կամ արտահայտությամբ:

Հռետորական արվեստի բնորոշ հնարներից է նաև հակադրությունների գործածությունը, որը նույնպես հաճախակի է հանդիպում ճառերում:

---

[4] Սրբոյ Հօրն Մերոյ երանելւոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Հաճախապատում ճառք լուսաւորք 1894, 5:
[5] Տեառն Յովաննու Մանդակունւոյ Հայոց հայրապետի ճառք 1860, 219:
[6] Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգոր Լուսավորչի «Յաճախապատում ճառք և աղոթք» 1838, 4:
[7] Սրբոյ Հօրն մերոյ երանելւոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք 1894, 96:

Մեծ տեղ են զբաղեցնում նաև համեմատությունները, որոնց նյութը հեղինակը վերցնում է Ս. Գրքից, առօրյա կյանքի երևույթներից:

Ճառերը գրված են պարզ, մատչելի լեզվով, դրանք կարծես բանավոր քարոզների ու խրատների գրառում լինեն՝ հասցեագրված ոչ միայն հայ եկեղեցու վարդապետներին և հոգևորականներին, այլև հասարակ ժողովրդին: Այս առումով հասկանալի է դառնում, որ հեղինակի խոսքը, անկասկած, ուղղված է եղել նորադարձ քրիստոնյաներին:

Հայ մատենագրության մեջ Ս. Գրիգորի անունով մեզ հասած նրա մյուս երկերը[8] ևս էական ազդեցություն են թողել հայ քրիստոնեական մտքի հետագա զարգացման վրա: Թեպետ այդ երկերի հեղինակային պատկանելությունը բանասիրության մեջ ևս կասկածի տակ է առնվել, բայց միայն Լուսավորչի անունը կրելը ցույց է տալիս այդ երկերի վայելած հեղինակությունը: Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով հայտնի են երկու հիմնական երկեր՝ «Հաճախապատում ճառքը» և «Ս. Գրիգորի վարդապետությունը», ինչպես նաև այլ բնագրեր, որոնք հիմնականում էլի առանձնանում են իրենց ճառախոսական բնույթով:

Գրերի գյուտից և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունից հետո մեր թարգմանիչ վարդապետները մեծ ուշադրություն են դարձնում նաև ճառերի թարգմանության վրա:

Բացի հույն և ասորի եկեղեցական հայրերի գրվածքների ու ճառերի թարգմանություններից ճառ են գրում նաև մեր եկեղեցու հայրապետներն ու վարդապետները:

Սակայն, ըստ մեր վաղ շրջանի պատմիչների և մատենագիրների վկայության, Գրիգոր Լուսավորիչը ոչ միայն հայ հոգիների Լուսավորիչն է՝ «զմերոյ լուսավորութեանցն լուսավոր վերակացուն», ինչպես նրան բնութագրել է Խորենացին, այլև «մերոյ լուսավորութեան նախաշաւիղ և նահապետը», այսինքն՝ հիմնադիրը մեր եկեղեցական մատենագրության[9]:

Արդարև, մատենագրական հնագույն վկայությամբ՝ Լուսավորչին ընծայված երկերն իրենց բովանդակությամբ հիմք և աղբյուր են հանդիսացել մեր հետագա դարերի մատենագիրների և աստվածաբանների համար իրենց մատենագրական երկասիրությունները շարադրելիս[10]:

Եզրակացություններ

Անգնահատելի է Լուսավորչի անվանակիր երկերի նշանակությունը, բայց ավելի կարևոր է այն, որ նա վերստին կյանքի կոչեց ժողովրդին իր առաքելական քարոզչությամբ, վարդապետությամբ, իսկ մատենագրական

[8] Մատենագիր Հայոց 2003, 7:
[9] Մովսես Խորենացի 1913, 247:
[10] Պետրոսյան 2015, 194-203:

երկերով զարկ տվեց հարյուրավոր սերունդների կրթության գործին՝ մշտապես խրատելով քրիստոնեական առաքինի կյանք:

Ամբողջացնելով կարող ենք եզրակացնել, որ Լուսավորչի երկերում միաժամանակ են արտացոլված ու արժևորված բարոյական արժեքներն ու խրատները, քանի որ նա երկուսն էլ առաջնային էր համարում: Այդ նպատակով է, որ իր խոսքն ավելի հասու դարձնելու համար գերապատվությունը տվել է խոսքի դյուրամատչելի արվեստին, թեպետ բնական է համարել նաև խոսքի ոճային բազմազանությունը: Այս առումով բացառիկ է նրա ստեղծագործությունների դերը, որի ազդեցությամբ խոսքի դյուրըմբռնելի արվեստը բացեց իր հաստատուն հունը նաև հետագա դարերի համար:

Գրիգոր Լուսավորիչը մեր եկեղեցական մատենագրության առաջին երախտաշատ հեղինակն է, իսկ նրա մատենագրական վաստակն իր ուրույն ու արժեքավոր տեղն է գրավում հայ մշակույթի գանձարանում:

Գրականություն

Աբեղյան Մ. 1968, Երկեր, հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ գիտ. ակադեմ., 694 էջ:

Կորյուն 1941, Վարք Մաշտոցի, Երևան, «Հայպետհրատ», 126 էջ:

Հայրապետյան 1963, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան նախաքրիստոնէական շրջանից մինչև Ժ դար, Ա մաս, տպ. «Մոդերն», 160 էջ:

Մատենագիր Հայոց 2003, հ. Ա (ե դար), Անթիլիաս, 1288 էջ:

Մովսես Խորենացի 1913, Պատմություն հայոց, Տփղիս, Ս. Էջմիածին, 396 էջ:

Սրբոյ Հօրն Մերոյ երանելւոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Հաճախապատում ճառք լուսաւորք 1894, առաջաբ., համեմատութ. և ծանոթութ. Ա. Տէր-Միքելեյանի, Էջմիածին, տպ. Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի, 354 էջ:

Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգոր Լուսավորչի «Յաճախապատում ճառք և աղոթք» 1838, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 222 էջ:

Տեառն Յովաննու Մանդակունւոյ Հայոց հայրապետի ճառք 1860, Բ տպագր. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 219 էջ:

Պետրոսյան Ն. 2015, Գրիգոր Լուսավորչին ընծայված մանր երկերը, Իմաստություն, Երևան, էջ 194-203:

ԽՐԱՏՆԵՐԻ ԴԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ՄԻ ՇԱՐՔ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Նելլի Պետրոսյան

Ամփոփում

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով մեզ հասած երկերում արտացոլված խրատների դերն ու նշանակությունը էական ազդեցություն է թողել հայ ժողովրդի քրիստոնեական կրթության և դաստիարակության զարգացման վրա:

Հայ եկեղեցական մատենագրության մեջ երկերը տարբերվում են իրենց բովանդակային առանձնահատկություններով և այդ առումով բացառիկ կարևորություն

ունեն: Մինչ V-րդ դարը, հայ մատենագրության և գրերի ստեղծումից առաջ արդեն հայտնի էին խրատական, բարոյակրթական ճառեր ու քարոզներ բովանդակող երկեր:

Բանալի բառեր՝ «Հաճախապատում ճառք», Գրիգոր Լուսավորիչ, բարոյա-խրատական, մանր երկեր, քրիստոնեություն, կրթություն, դաստիարակություն:

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ПОУЧЕНИЙ В РЯДЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ГРИГОРИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЯ

Нелли Петросян

Резюме

Роль и значение поучений, отраженных в произведениях, известных нам под именем Св. Григория Просветителя, оказали значительное влияние на развитие христианского образования и воспитания армянского народа.

В содержательном плане армянская церковная литература имеет исключительную значимость. В V веке, до создания армянской богословской литературы и письменности, уже были известны сочинения, содержащие поучительные, нравственно-воспитательные речи и проповеди.

Ключевые слова – «Многовещательные речи», Григорий Просветитель, нравственно-воспитательный, маленькие сочинения, христианство, образование, воспитание.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF TEACHINGS IN GREGORY THE ILLUMINATOR'S WORKS

Nelli Petrosyan

Abstract

The role and significance of teachings reflected in works known to us by the name of St. Gregory the Illuminator, had a significant impact on the development of Christian education and the upbringing of the Armenian people.

In Armenian Church bibliography, works differ in their content and in this sense have exceptional significance.

In the 5th century, before the creation of the Armenian literature and writing, works containing instructive, moral and educational speeches and sermons were already known.

Key words – "Faithful Speech", Gregory the Illuminator, moral-educational short works, Christianity, education, upbringing.